

2023 december
ISSUE: 3030-3419

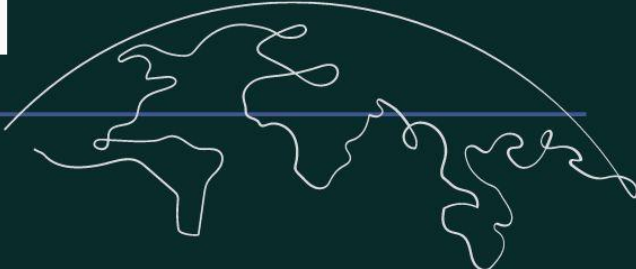

**Education
Human
Life**

No.1
Special issue
Toshkent

EDUCATION HUMAN LIFE

A white line-art map of the world, showing the continents, positioned to the right of the title 'HUMAN' and 'LIFE'.

SCIENTIFIC-PRACTICAL METHODOLOGICAL JOURNAL

**ТА'ЛИМ. INSON.
HAYOT**
Ilmiy jurnal

**ОБРАЗОВАНИЕ.
ЧЕЛОВЕК. ЖИЗНЬ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

**Education
Human
Life**

Issue: 3030-3419

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

December. 2023.

ISSUE №1

O'ZBEKISTON 2023

Члены редакционной колллегии журнала

1.	Бердиева Мукаррама Анваровна	<i>профессор, кандидат филологических наук Бердиева Мукаррама Анваровна - заведующая кафедрой «Русский язык» Ташкентского международного университета КИМУО, Узбекистан</i>
2.	Холйгитова Насиба Хабибуллаевна	<i>доцент, доктор (PhD) 19.00.05 – (Социальная психология. Этнопсихология) заведующая кафедрой “Педагогика и психология” Ташкентского международного университета КИМУО, Узбекистан</i>
3.	Тураева Дилафрўз Рустамбоевна	<i>доцент, доктор (PhD) 19.00.05 – (Социальная психология. Этнопсихология)</i>
4.	Ширинов Музаффар Кучарович	<i>и.о. доцента, доктор (PhD), 13.00.02 – (Теория и методика обучения и воспитания (по отраслям))</i>
5.	Хамедова Нилуфар Азимовна	<i>доцент к.п.н. 13.00.02 - (Теория и методика обучения и воспитания (по отраслям))</i>
6.	Рустамова Манзура Миркамаловна	<i>и.о. доцент, доктор (PhD), 13.00.02 – (Теория и методика обучения и воспитания (по отраслям))</i>
7.	Аъзамова Малохат Нажимовна	<i>и.о. доцент, доктор (PhD), 13.00.08 – (Теория и методика дошкольного образования и воспитания)</i>
8.	Эргашев Пулат Собирович	<i>профессор, доктор (DSc) 19.00.05 – (Социальная психология. Этнопсихология)</i>
9.	Байбаева Мухаё- Худойбергеновна	<i>профессор, доктор (DSc), 13.00.07 – (Менеджмент в образовании)</i>
10	Абдуллаева Шоира Хамидовна	<i>профессор, доктор (DSc) заведующая кафедры “Педагогика и психология” Ташкентского государственного университета Востоковедения</i>
11	Мелибаева Рузахон Насировна	<i>профессор, доктор (PhD) (19.00.06 – Возрастная и педагогическая психология. Психология развития) заведующая кафедры “Педагогика и психология” Ташкентской медицинской академии</i>
12	<u>Шамсиев Уктам Бахирдинович</u>	<i>профессор, доктор (DSc) 19.00.05 – (Социальная психология. Этнопсихология)</i>
13	Исмагилова Файруза Солихджоновна	<i>профессор, доктор (DSc) 19.00.03 – (Психология труда, инженерная психология, эргономика) (Международный эксперт, Россия)</i>
14	Худойбердиева Дилафруз Абидовна	<i>доцент Ташкентского международного университета КИМУО</i>
15	Маратов Темур Гайратович	<i>старший преподаватель Ташкентского международного университета КИМУО (технический редактор)</i>
16	Кубаев Маъруф Косим угли	<i>старший преподаватель Ташкентского международного университета КИМУО (технический редактор)</i>

MUNDARIJA

1	Avezova Rohila Ruzimboyevna Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining boshqaruv kompetentligini shakllantirish usullari	2
2	Нусратова Хамида Чўлибоевна Ўзбек болалар адабиёти тадрижида қисса жанрининг ўрни (С.Барноев асарлари мисолида)	8
3	Холйигитова Насиба Хабибуллаевна Проблема выбора карьеры студентами старших курсов психолого-педагогических специальностей	19
4	Shamsiyev O'ktam Baxriddinovich, M.Shamsiyeva Bolalar leksikonining o'ziga xos xususiyatlari	28
5	Ширинов Музаффар Кучарович Интегратив ёндашув асосида табиатшунослик фанларнинг узвийликни таъминлаш стратегияси	35
6	Rustamova Manzura Mirkamalovna Методика развития творческого мышления школьников в начальном образовании	44
7	Тураева Дилафруз Рустамбоевна Таълим сифатини оширишда ёш ўқитувчилар индивидуал хусусиятларининг ижтимоий-психологик аҳамияти	52
8	Лилия Алиевна Нигматулина, Жабарова Люция Алиевна Психологические механизмы развода в семьях военнослужащих	61
9	Жумаев Тўлқин Холмуродович Кредит модули тизими асосида олий таълим муассасаларида ижтимоий фанларни ўқитишда инновацион технологияларнинг роли	70
10	Maratov Temur G'ayrat o'g'li Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachisi kasbiy faoliyatining individual uslublari	79
11	Каланходжаева Шафоат Хафизовна Психологические аспекты рекламных сообщений и его механизмы воздействия на восприятие человека	86
12	Kubayev Ma'ruf Qosim o'g'li Kichik maktab yoshidagi bolalarda xulq-atvor buzishlarning asosiy ko'rinishlari va turlari	95

BOLALAR LEKSIKONINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Shamsiyev O'ktam Baxriddinovich
Alfraganus university professori, psixologiya fanlari doktori (DSc)

M.Shamsiyeva
ToshDO'TAU O'zbek tilshunosligi kafedrası, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Olti-yetti yoshli bolaning lug'at periferiyasida oldingi yoshlardagi butun lug'atiga xos bo'lgan so'zni ajratish va tushunish qonuniyatlari namoyon bo'ladi. Talaffuzi o'xshash bo'lgan so'zlar o'rtasidagi ham paradigmatic, ham mavzu-mazmun munosabatlari ham bola leksikoni uchun muhimdir. Maqolada ushbu masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: olti-yetti yosh, semantika, paradigmatic aloqa, konsept, metafora, frazeologizm.

Аннотация: На периферии словарного запаса ребенка шести-семи лет проявляются законы разделения и понимания слов, характерные для всего словарного запаса ранней молодости. Для словарного запаса ребенка важны как парадигматические, так и предметно-содержательные отношения между словами, близкими по произношению. В статье рассматриваются эти вопросы.

Ключевые слова: шесть-семь лет, семантика, парадигматическое общение, концепт, метафора, фразеологизм.

Abstract: In the periphery of the vocabulary of a six-seven-year-old child, the laws of word separation and understanding, which are characteristic of the entire vocabulary of earlier youth, are manifested. Both paradigmatic and subject-content relationships between words with similar pronunciation are important for the child's lexicon. The article covers these issues.

Key words: six-seven years old, semantics, paradigmatic communication, concept, metaphor, phraseologism.

KIRISH

Bolaning individual soʻz boyligi uning umumiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bu shakllangan tushuncha, paradigmatic bogʻlanishlarning barqarorligi, soʻzning boʻlinishi toʻgʻrisidagi tasavvur, soʻz va denotat munosabatida oʻz aksini topadi. Olti-etti yoshlilarning leksikoni oʻziga xos xususiyatga ega. Ushbu yoshdagi individda boʻlinmagan (odatda, bir soʻzli) nomlar asosiy soʻz zaxirasini tashkil etadi. Olti-etti yoshli bolaning lugʻati kattalarnikidan sezilarli darajada farqlanadi. Tafovutlar leksikon birliklari miqdori, ular oʻrtasida oʻzaro aloqani oʻrnatish usuli, har bir birlik bilan assosiasiyalangan tasavvurlar va shaxsiy mazmunga bogʻliq. Hatto bir xil yoshdagi bolalarda ham soʻzlar zaxirasi jinsi va umumiy rivojlanish darajasiga qarab katta farq qiladi. Ichki nutqdagi farqlar yana ham muhim. Konseptning olti-etti, qisman oʻn-oʻn bir yoshgacha ham shakllanmasligi bolalarning soʻz maʼnosi haqidagi tasavvurining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu bolaning tafakkur xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlib, izoh talab qilmaydi. Taʼkidlash joizki, bola “kundalik tushunchalar” va “yaqin” soʻz maʼnosiga ega. Bu fenomenlar konsept bilan emas, tasavvur bilan bogʻliq, yaʼni soʻzning signifikativ semantik jihatiga (fikrni ifodalash shakli) emas, balki denotativ (nomlanish)ga yoʻnalgan. Konsept shakllanmaganligi bola assosiasiyalarida ham kuzatiladi. Ichki leksikonda mantiqiy aloqalar va munosabatlarning zaiflashganligi paradigmatic aloqalarning barqaror emasligi bilan bogʻliq. Barqaror paradigmatic aloqalar signifikat asosida shakllanadi va kategorial semantikaga doir boʻladi (shaxs, jonli/jonsizlik, aniqlik, jamlovchi). Ushbu xususiyatning namoyon boʻlishiga bir misol, bu – otlarni jonlantirishdir. Paradigmatic aloqalarning beqarorligi grammatik kategoriyalarni bosqichma-bosqich oʻzlashtirishi bilan asoslanadi: “Grammatik kategoriyalarni oʻzlashtirishning bosqichma-bosqichligi kategoriyalarning mazmun jihatdan farqlovchi xususiyatlarini sintaktik oʻzlashtirishga oʻtishi, soʻngra sintagmatikdan paradigmatic, soʻngra kategoriyalarni aralashtirish va oʻzaro oʻrin almashtirishdan ularning referensial xususiyatlariga oʻtish bilan bogʻliq”[1]. Barqaror paradigma nutq boʻlaklarining referensial xususiyatlarini anglamay turib shakllanmaydi. Ayni paytda buning uchun ham mavhum, ham etarlicha rivojlangan metalingvistik qobiliyatlar kerak boʻladi. Paradigmatic tizimlilik oʻrniga signifikat asosidagi tizimli munosabatlar bola leksikonida predmet faoliyati orqali dunyoni anglash bilan bogʻliq boʻlgan denotatga asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Maʼlumki, taxminan 10 yoshlargacha bolalar otni yaxshi farqlay olmaydi va predmetning oʻzi “nominal realistlar” sanaladi. Bu erkin tasnifda va soʻzning subʼektiv chastotasi bahosida oʻz aksini topadi. Erkin tasnif va soʻzning subʼektiv

chastotasi bahosi bo'yicha eksperimentlarda bola nominasiya bilan emas, balki denotat bilan ish ko'radi. U til birligini emas, denotat chastotasini baholaydi. Bu tushunishni murakkablashtiradigan nutqning ehtimoliy bashorati "uzilishlari" bilan bog'liq.

Yu.A. Elkonin, A.C. Shternlar[7] turli yoshdagi bolalarda so'zning sub'ektiv chastota bahosi bo'yicha o'tkazgan eksperiment ma'lumotlarini tahlil qilish asosida xulosa qiladiki, ontogenezdagi tilning rivojida dunyoni anglash predmet faoliyati orqali amalga oshadi va kattalarning bahosi bilan o'rta darajada mos tushadi. Maktab metodi asosida tilni o'zlashtirish faqat yuqori chastotali guruhlardagina yaxshi shakllanadi. So'z qanchalik kam uchraydigan bo'lsa, ehtimoliy prognozlash mexanizmi shunchalik kam shakllangan bo'ladi. Shunday qilib, etti yoshlilar o'z leksikoni periferiyasida ishlashi uchun maxsus harakatlar talab etiladi. Bolalar tomonidan metafora va frazeologizmlarni tushunish xususiyatlari konseptning shakllanmaganligi bilan bog'liq. Metaforada predmetli mazmun yo'q bo'lib ketadi. Metafora predmetli dunyodan ajralgan va til bilan yaqin bog'langan voqelik predmetlari o'rtasidagi aloqani ilg'ash qobiliyatini nazarda tutadi. Agar predmet dunyosida ajralgan ob'ektlarning til dunyosida bola shaxsiy ma'nosining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqmasa, bu olti-etti yoshli bolalar uchun nisbatan murakkab vazifa sanaladi. So'zning metaforik ma'nolari bolalar assosiasiyalarida namoyon bo'ladi: bolalar tomonidan insonga xos sifatlar jonsiz narsalarga ko'chgan ko'chimlar o'zlashtirilgan (*harf – chiroyli, koptok – quvnoq*) va asosiy ob'ektni rang (*kuz-tilla*) va harakat (*ot-sakrovchi*) asosida o'xshatish kuzatiladi. Boshqa metaforalar bolalar tomonidan noadekvat tushuniladi. Etti yoshlilar metaforalarni talqin qilishda ob'ektning asosiy ham yordamchi belgilariga tayanadi: masalan, kumush qish – hammayoq yaltillaydi, oppoq (asosiy ob'ekt – qish talqin qilinmoqda); chiroyli (yordamchi ob'ekt talqin qilinmoqda). Birinchi sinf o'quvchilari tomonidan frazeologik birliklarni tushunish strategiyasi o'xshash bo'lib, barcha idiomalar etarli darajada tushunilmaydi. Frazeologizm bolalar tomonidan asosiy komponent orqali ham talqin etiladi: ***qulog'iga lag'mon osmoq – aldamoq, aldab lag'mon osib qo'yish***. So'zning qismlarga ajralishi haqida olti-etti yashar bolalarning fikri o'ziga xosdir.

Olti-etti yoshga kelib aksariyat bolalarda o'zicha so'z yasash ortda qoladi. Biroq so'zni ahamiyatli qismlar – morfemalar – va bir morfemaning allomorf o'xshashligini o'rnatish katta til sohiblarinikidan keskin farqlanadi. Bu univerbizasiya mexanizmining faoliyatida namoyon bo'ladi, ya'ni ichki nutqda yasama so'zning shakllanishi nafaqat so'z hosil qilishda, balki yasama so'zlarning anglanishida ham ifodalanadi. Bolalar ba'zan adabiy tildagi (ba'zan ahamiyatsiz,

bir-ikki tovushni almashtirish) soʻzni almashtiradilar. Soʻzning boʻlinishi haqidagi tasavvur, avvalo, ichki shaklni tushunish bilan bogʻliq.

Bolada “bir shakl – bir mazmun” strategiyasi ustunlik qiladi, shu sababli talaffuzi oʻxshash boʻlgan soʻzlar oʻrtasida mazmun aloqalari oʻrnatiladi. U avvalo, periferiyada – subʼektiv kam uchraydigan soʻzlarning talqinini anglashda paydo boʻladi: *otquloq* (*oʻsimlik*) – *otning qulogʻi*, *toshma* – *tosh*, *toshni ol*. Bola soʻzdagi baʼzi tayanch tovushlar va tovushlar birikmasini ona tilidagi unga maʼlum boʻlgan leksemalar bilan assosiasiyalab ajratadi. Bu tovush birikmalari bolaga maʼlum boʻlgan morfemalarning allomorfasi maqomiga ega boʻladi. Bola koʻpincha real morfem chegaralarni eʼtibordan chetda qoldiradi: *toshma* soʻzida bola oʻziga maʼlum asosni ajaratadi – *tosh* – va shu asosida butun soʻz maʼnosini hosil qiladi.

Z. Freyd[14] aql-idrokning ongsizlikka munosabatini tahlil qilib, aql-idrok manbalarini bolaning jumlada soʻzlarni maʼnosiga koʻra emas, balki tovush oʻxshashligiga qarab joylashtirish strategiyasini aniqlaydi. Bola zavq olish uchun soʻzlarni maʼnosiga qarab emas, talaffuziga koʻra birlashtiradi. Bu zavq unga asta-sekin man etiladi va nihoyat soʻzning faqat maʼnoli bogʻlanishiga asoslanadi. Morfemaning ajratilishi bolalar amaliy grammatikasining oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliq. S. Seytlin[15] bolalar va normativ grammatika oʻrtasidagi asosiy farqni koʻrib chiqadi, chunki bolalar grammatikasi kamroq qoidalarni oʻz ichiga oladi, har biri kamroq harakat radiusiga ega. Bolalar grammatikasining qoidalari normativ grammatikaning juda umumlashtirilgan va soddalashtirilgan qoidalaridan boshqa narsa emas. S. Seytlin bolalar amaliy grammatikasining normativ grammatikadan asosiy farqini qaratqich kelishigini shakllantirishda cheklovlarning yoʻqligi; shakllarni farqlashda affiksial usulning kam uchrashi kabilarda koʻradi. Bolalar grammatikasidagi koʻrsatib oʻtilgan xususiyatlar soʻzlashuvda periferiya meʼyorida kuzatiladi. Bu kamchiliklarni MTTlarida nutqni rivojlantirish mashgʻulotlarida maxsus ishlar orqali bartaraf etish mumkin, bu turdagi kamchiliklar maktab oʻquvchilari uchun ham xosdir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kengaygan nutqning tuzilishi, bir tomondan, kognitiv rivojlanish, vaziyatda obʼektlarni ajratish qobiliyati, obʼektlar oʻrtasida munosabat oʻrnatish bilan, boshqa tomondan, suhbatdoshni yoʻnaltirish hamda oʻzi ham ijtimoiy rolga moslashishi bilan bogʻliq.

Besh yoshli bolada etarli darajada til qobiliyati, shuningdek, maqsadga yoʻnaltirilgan jamoaviy harakatlar va ular bilan bogʻliq boʻlgan matnlarni yaxshi tushunishi uchun zarur boʻladigan struktur sxemalar shakllangan boʻladi. Bundan kelib chiqadiki, maktab yoshiga kelib bola nutqning vaziyatli shartlangan modellari, oddiy sintaksis meʼyorlarini egallaydi. Vaziyatdan obʼektlarni ajratish va ular

o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni verballashtirish usullari tilning sintaktik tuzilishini o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Bolalar nutqida sintaksisning quyidagi darajalari ajratilgan: mazmuniy (tema-rema), semantik (freymalar va kelishiklar), yuzaki-grammatik.

Mazmuniy sintaksislash – bu nutq hosil qilishning birinchi bosqichi. Unga predikasiya akti sifatidagi ob'ekt va remaning tema dixotomiyasi va so'zlovchining motivi bilan beliglanadigan vaziyatni ajratish kiradi. Mazmuniy sintaksislash “ichki so'zlar” bilan amalga oshiriladi va milliy tilning xususiyatlariga bog'liq bo'lmaydi. Bola nutqi mazmuniy sintaksislashdan boshlanadi.

Semantik sintaksislash – bu keyingi bosqich. U ifodada nominasiyalash funksiyasini aks ettiruvchi semantik kelishiklar bilan bog'lanishni aniqlaydi va tilning tipologiyasiga qarab turlicha tuziladi.

Bola nutqida sintaksisning shakllanishi, asosan, semantik kelishiklardan rivojlanadi va psixikaning murakkab tuzilishini aks ettiradi. Aktantlarning o'zaro munosabatlari so'zlarning tartibida ifodalanadigan grammatik tuzilish “yuzaki” kelishiklar bilan bog'liq bo'lgan so'z shakllarini tanlashni sezilarli darajada quvib o'tadi. Bola passiv gaplarning ma'nosini tushunishida bu qonuniyat namoyon bo'ladi. *It mushukni quvlamoqda*, bolalar sub'ekt va ob'ektni aralashtiradi. Bu bosh kelishikning o'ziga xos maqomini aks ettiradi. Nominasiyaning sintaktik funksiyasi quyidagi izchillikda: sub'ekt, undan so'ng ob'ekt, ulardan so'nggina qolgan aktantlar – shakllangan: gaplarda bosh kelishikning o'zi etarli, chunki sintaktik munosabatlarning asosiy ifodalanish vositasi so'zlar tartibi hisoblanadi.

Shu tariqa, olti yoshda til kompetensiyasi, asosan, shakllangan bo'ladi, biroq “bolalar”ning shakllangan til kompetensiyasi “kattalar”nikidan jiddiy farqlanadi, bu bolaning kognitiv rivojlanish darajasi bilan bog'liq.

Bolalar va kattalar til kompetensiyasining asosiy farqlari quyidagilardir:

- ob'ektning asosiy, muhim belgilarini aks ettiruvchi konsept, mavhum tushunchaning shakllanmaganligi;
- ular tomonidan belgilanadigan ob'ektning belgi va xususiyatlaridan biri so'z haqidagi tasavvur ekanligi;
- obrazli so'zlarni anglashdagi qiyinchilik;
- til birligini ifodalash planida umumiylik asosida ichki leksikondagi ahamiyatlilik;
- “bolalar amaliy grammatikasi, “ichki” sintaksisdan “tashqi”siga o'tishdagi ba'zi uzilishlar” bilan bog'liq farqlar.

Bolalar nutqining grammatik tuzilishini egallash xususiyatlari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarimizdan ma'lum bo'lishicha, 5-8 yoshli bolalar nutqining grammatik tuzilishi hali yaxshi shakllanmagan bo'ladi. Bu bolalar nutqida

chegaralangan grammatik vositalarning qo'llanishida namoyon bo'ladi. Ona tilini o'zlashtirish jarayonida og'zaki nutq til komponentlarining normal rivojlanishi etti yoshgacha bo'lgan davrda kechadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Austin J.L. How to do things with words. – London: Oxford University Press, 1962. – 166 p.
2. Bloomfield L. Language. – London: George Allen & Unwin, 1935. – 566 p.
3. Garcia O., Lin A.M.Y. Translanguaging in bilingual education // Bilingual and Multilingual Education / O. García, A.M.Y. Lin (eds.). – 3rd ed. – Cham, Switzerland: Springer, 2017. – P. 117–130. – (Encyclopedia of Language and Education).
4. Grosjean F. Bilingual: life and reality. – Cambridge: Harvard University Press, 2010. – 276 p.
5. Hammers J., Blanc M. Bilinguality and bilingualism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 458 p.
6. Macnamara J. The bilingual's linguistic performance – a psychological overview // Journal of Social Issues. – 1967. – Vol. 23, iss. 2. – P. 58–77.
7. Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста / [Е.З. Басина, Л.В. Берцфаи, Е.А. Бугрименко и др.]; Под ред. Д.Б. Эльконина, А.Л. Венгера. – М.: Педагогика, 1988. – 135 б.
8. Shamsiev U.B. "Family holding-psychological mechanism of child socialization": monograph// "Tashkent Institute of Chemical Technology". Tashkent: Navruz, 2018. 124 s. <https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida>
9. Shamsiev U.B. Family holding and personality Genesis "educational-methodical manual" Main Library of the Academy of Sciences of Uzbekistan " printing house, 2016, Page 46. <https://cyberleninka.ru/article/n/ona-fenomeni-bola-zini-zi-anglash-omili-sifatida>
10. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976. – 384 с.
11. Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка // Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка: когнитивные исследования. – М.: Знак, 2012. – С. 63–78.